

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ СЛІПИХ ТА ГЛУХОНІМИХ ДІТЕЙ У XIX – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто організацію навчання дітей із сенсорними обмеженнями у XIX – на початку ХХ ст. Приділено увагу побудові освіти глухонімих та сліпих дітей, еволюції методів їх навчання тощо. У статті вживто термінологію, яка використовувалася в той період.

Ключові слова: навчання дітей з сенсорними обмеженнями, освіта глухонімих та сліпих дітей

В статье рассматривается организация обучения детей с сенсорными ограничениями в XIX – начале XX в. Уделено внимание построению образования глухонемых и слепых детей, эволюции методов их обучения и т. п. В статье используется терминология, которая употреблялась в тот период.

Ключевые слова: организация обучения детей с сенсорными ограничениями, образование глухонемых и слепых детей

In the article the organization of education for children with limited censor possibilities in the XIXth – the beginning of the XXth century is considered. Attention is devoted to the composition of education for blind and deaf-and-dumb children, to evolution of methods of their teaching, etc. In the article it is used terminology which was popular in that period.

Key words: education for children with limited censor possibilities, education for blind and deaf-and-dumb children

Сучасне суспільство володіє значним досвідом у напрямку навчання дітей з обмеженими сенсорними можливостями. Однак як фахівці, які безпосередньо працюють з цими дітьми, так і суспільство в цілому мало обізнані з історією виникнення та еволюцією форм і методів їх навчання. Тому актуальним постає аналіз історичної практики навчання дітей з обмеженнями зору й слуху, зокрема в XIX – на початку ХХ ст., тобто в період, коли розвиток форм допомоги різним категоріям населення досяг свого апогею.

Треба зазначити, що тема залишається практично недослідженою в сучасній історичній літературі. Автори підручників з історії соціальної роботи, зокрема К.В. Кузьмін та Б.О. Сутирін [6], О. Горілій [4], М.В. Фірсов [10], лише згадували про виникнення шкіл для дітей з обмеженими можливостями при розгляді системи допомоги населенню в зазначеній період. Окрімі аспекти проблеми висвітлено в працях, присвячених історії благодійності, благодійних організацій. Так, наприклад, Ю. Гузенко розглядав діяльність Одеського відділення Органу опіки імператриці Марії Олександрівни про сліпих [5]. Ряд авторів

присвятили свої статті окремим діячам, що зробили суттєвий внесок у розвиток навчання зазначеної категорії дітей [7; 9].

З огляду на практичну актуальність та мало-дослідженість проблеми, метою даної статті є розглянути організацію навчання дітей із сенсорними обмеженнями в XIX – на початку ХХ ст. (у зазначений період вживалися терміни «глухі», «глухонімі», «сліпі», тому автор використовуватиме їх у даній статті). Автор інколи відступає від зазначених хронологічних меж для того, щоб простежити виникнення освіти для дітей з обмеженнями зору й слуху та її методичного забезпечення. Матеріал, викладений у статті, може стати корисним при вивченні курсів «Історія соціальної роботи», «Соціальна реабілітація» та інших, написаних курсових, дипломних робіт, а також у теоретичному обґрунтуванні практичної соціальної роботи із дітьми з обмеженими можливостями.

У XIX – на початку ХХ ст. у Російській імперії нараховувалася значна кількість осіб, які мали обмеження слуху та зору. Загальна кількість глухонімих за переписом 1897 р. становила 158 759 осіб, з них 40 000 – діти шкільного віку [11, с. 85].

Крім того, на 1 000 осіб населення нараховувалося близько 197 сліпих [11, с. 89]; загальна ж кількість останніх в імперії становила 247 900 осіб, з них 72 тис. складали сліпонароджені [1, с. 83]. Такі значні цифри обумовлювалися різними причинами, зокрема відсутністю профілактики цих захворювань, несвоєчасністю або важкодоступністю медичної допомоги для більшості населення. Часто вони були результатом поранень під час війн тощо.

На шляху організації навчання глухонімів дітей існувало багато перешкод. Частина суспільства взагалі сумнівалася в його доцільноті. Прихильники такого підходу стверджували, що, по-перше, навчання глухонімів дітей приводить до швидкого усвідомлення останніми свого нещасного стану та внаслідок цього робить їх незадоволеними, а отже, небезпечними членами суспільства; по-друге, оскільки існує величезна кількість здорових людей, які не отримують освіти, то раціонально зосередитися на навчанні останніх; потретє, навчати глухонімого дуже важко, тому значні зусилля вчителя не є виправданими в цьому випадку [3, с. 56-60]. Однак прихильники надання освіти зазначеній категорії осіб все ж переважали, і протягом XIX ст. було створено мережу закладів для навчання цих дітей.

У процесі організації освіти для даної категорії дітей в Російській імперії було використано досвід інших країн, оскільки за кордоном навчальні заклади для глухонімів існували вже протягом тривалого часу. У 1620 р. іспанський монах-бенедиктинець Хуан Пабло Банет опублікував книгу «Спрощення літер та мистецтво навчання мови глухих». Це був пальцевий алфавіт, який використовував одну руку (залишається невідомим, монах сам розробив алфавіт чи запропонував той, що вже практикувався в монастирі). У XVIII ст. відомі спроби навчати глухонімів, здійснені португальцем за походженням Якобом Родрігесом Перейре. У 1735 р. він навчив говорити двох глухонімів, у тому числі сина герцога Сабуро де Фонтеней, застосувавши усний метод. На жаль, Я. Перейре не залишив ні учнів, ні друкованих творів, тому його зусилля були тимчасово забуті у Франції. Перша офіційна школа глухонімів у Франції була заснована в 1760 р. абатом Чарльзом Мішелем де Л'Епе (1712-1789). В основу свого навчання він поклав мову знаків, жестів. У 1756 р. він з почуттям милосердя прийняв до себе двох глухонімів сестер, яких навчав за власноруч створеною системою (ця система отримала назву мімічної або французької школи). Невдовзі учнів стало так багато, що йому довелося відкрити школу, на яку він витратив усі свої гроші й час. Абат де Л'Епе є також автором праці «Підготовка глухих та німіх шляхом методичних знаків». Вже після смерті абата, у 1791 р., його школа була перетворена на Національний Інститут для глухонімів. Наступником М. де Л'Епе став абат Сікард, автор праць «Теорія знаків» та

«Курс навчання», який спочатку відкрив училище для глухонімів в Бордо, а потім був запрошений до Парижа в якості заступника де Л'Епе [3, с. 82-86, с. 90-92].

До кінця XVIII ст. школи для глухонімів було відкрито у Відні, Мадриді, Римі, Неаполі, Турині, Стокгольмі. У 1817 р. було засновано перше училище для глухонімів у Гартфорді, штаті Коннектикут. Французька мімічна школа протрималася в Америці до 60-х років XIX ст., після чого на перший план вийшов поєднаний з усним способом навчання.

Перше училище для глухонімів в Російській імперії було засноване в 1806 р. у Павловську з наказу імператриці Марії Федорівни (1759-1828), дружини імператора Павла I. Невдовзі воно було переведене в Санкт-Петербург. Первім шкільним учителем глухонімів в Росії був патер Сигмунд, колишній наставник інституту глухонімів у Відні. У 1810 р. директором цього училища став Жан Баптист Клер Жоффре (1774-1824), наставник Паризького інституту глухонімів, один з кращих учнів Сікарда. Серед подальших керівників і фахівців училища були Г. Гурцов, В. Флері, Я.Т. Спешнев, І.Я. Селезньов, П.І. Степанов, В.Д. Сиповський, О.Ф. Остроградський, П.Д. Єнько. Кожен з них вносив щось нове в практику навчання глухонімів дітей, що знайшло відображення в їх працях. Зокрема, В. Флері написав праці «Глухонімі», які розглядаються по відношенню до їх стану та способів освіти, найбільш притаманним їхній природі» (перша самостійна праця про глухонімів російською мовою), «Правила моральності», «Про викладання усного слова глухонімім»; Я.Т. Спешнев – «А. Бланше, головний лікар Паризького інституту глухоніміх та його система навчання глухоніміх з тими, хто чує та говорить, у народних школах», І.Я. Селезньов – «Виклик у глухонімого вимові і читання по губах або положення голосових органів при вимові» [3, с. 119-126]. В училищі викладали Закон Божий, російську та французьку мови, арифметику, геометрію, історію та географію, креслення й малювання, гімнастику. У 1814 р. там було започатковане викладання деяких ремесел (токарне, теслярне, переплітне, швальське та інші). Для дівчат існував «рукодільний клас» та «зразкова кухня», де вони вчилися вишивати, шити, готовувати. До училища приймали дітей у віці від 7 до 12 років, які були поділені на класи. Час навчання тривав 6-10 років. Згідно з уставом щороку мав проводитися публічний іспит із запрошенням світських та духовних осіб, за результатами іспиту друкувався звіт. Тих дітей, які виявляли гарні здібності та поведінку, залишали в училищі в якості викладачів та виховательок; решту призначали у виховні будинки для приготування їжі та прання. Якщо в 1810 р. в училищі навчалося 12 учнів, то в 1877 р. – 210 (132 хлопця та 78 дівчат). У цілому протягом 1810-1910 років

в училищі навчалося 2205 дітей, з них успішно закінчили його 1929 осіб [3, с. 80].

За директорства В. Флері в училищі почав переважати усний (німецький) метод навчання, до цього першість віддавали мімічному (французькому). Взагалі першу спробу навчити глухонімих усному, членороздільному мовленню та читанню по губах приписують монаху benedictинського ордену Педро де Понсу, який ще в XVI ст. вчив глухонімих говорити латиною, грекою, італійською. Перша школа з цією системою навчання була заснована Томасом Брейдвидом в Англії, Единбурзі в 1760 р. Найбільш міцні основи усної методики запропонував Самуель Хейніке, який у 1754 р. відкрив Інститут для глухонімих у Лейпцизі, і його методика швидко розповсюдилася в Саксонії та Прусії. У вересні 1880 р. відбувся Міланський конгрес, який запропонував на практиці використовувати лише усний метод навчання [3, с. 117-118].

У середині XIX ст. в Росії стало відомо про метод лікаря Паризького інституту глухонімих А. Бланше. У 1836 р. він запропонував навчати глухонімих, не відриваючи їх від рідної сім'ї, разом зі здоровими дітьми. У 1850 р. цей експеримент був запроваджений у десяти школах Франції, однак вже в 1860-ті роки був припинений [3, с. 125]. У Російській імперії дана система не була випробувана в заданий період.

Крім Санкт-Петербургу, училища для глухонімих почали виникати і в інших містах імперії, однак їх було небагато, а просувалася справа в основному завдяки зусиллям окремих ентузіастів. Ситуація суттєво змінилася після утворення в 1898 р. Органу опіки імператриці Марії Федорівни про глухонімих. Якщо за рік до утворення Органу опіки існувало 19 шкіл для 1 014 дітей, то на початку XX ст. їх було вже 60 з 2 777 учнями [11, с. 85]. Крім загальних предметів, учнів навчали різних ремесел, зокрема теслярному, токарному, швацькому, рукоділлю, ткацтву та інших, для чого створювалися спеціальні майстерні. Засновувалися й так звані колонії для глухонімих, які включали школу, школу-ферму, майстерню, церкву, пральню, лікарню.

Орган опіки створював також класи для прийдешніх глухонімих дітей (тих, що не перебували під опікою даного органу), де їх протягом трьох годин щоденно навчали усній мові, письму, читанню, лічбі. На 1 січня 1905 р. на таких курсах навчалося 25 дітей [11, с. 87].

Ще одним напрямком діяльності Органу опіки була підготовка кадрів для роботи з глухонімими дітьми. У Санкт-Петербурзі діяли педагогічні курси, на яких у січні 1905 р. навчалося 37 осіб [11, с. 86]. Там викладали загальну та шкільну гігієну, анатомію, фізіологію та гігієну органів слуху, методику навчання глухонімих усному мовленню, російській мові, арифметиці та географії.

У цілому в різних країнах у другій половині XIX ст. нараховувалося 446 шкіл для глухонімих

з майже 27 тис. учнів, яких навчали близько 2,7 тис. вчителів [12, с. 908].

Перший заклад для навчання сліпих дітей є Російській імперії було відкрито французом Валентином Гаю (1745-1822) в 1806 р. у Петербурзі. Спочатку він перебував у віданні Міністерства Народної Просвіти, а у 1819 р. перейшов до Імператорського Людинолюбного Товариства. Навчання сліпих дітей прискорилося після заснування в 1881 р. Маріїнського органу опіки для призріння сліпих, згодом перейменованого у «Орган опіки Імператриці Марії Олександровни про сліпих». На початку ХХ ст. у віданні органу опіки було 59 закладів, зокрема 24 училища для сліпих дітей та 2 заклади для навчання дорослих сліпих ремесел [1, с. 76]. Курс навчання в училищах був такий же, як у двокласних міських училищах. Після проходження цього курсу діти вступали до ремісничого відділення, де навчалися плетінню кошиків, стільців, килимів тощо. Тих дітей, які виявляли здібності до музики, навчали грі на роялі, світських та церковних співів, що давало їм змогу в майбутньому заробляти собі на життя. У кінці XIX ст. училища охоплювали близько 800 дітей [1, с. 76]. Останні могли перебувати там до 19-20 років, після випуску їм продовжували допомагати.

У той же час у Франції існувало 20 установ для виховання й навчання сліпих дітей на 760 учнів. У 1791 р. подібні установи з'явилися в Англії; у кінці XIX ст. там існувало 29 установ на 3 256 учнів. У Німеччині піклування про навчання сліпих дітей почалося в 1806 р., коли В. Гаю проїжджав через Берлін; у кінці XIX ст. там було 33 установи для 2 114 дітей. У Північно-Американських Сполучених Штатах нараховувалося 30 шкіл з 1 992 вихованцями (деякі інститути для сліпих у США поєднувалися з інститутами для глухонімих) [13, с. 473]. Не дивлячись на це, кількість установ для сліпих у західних державах вважалася недостатньою для того, щоб охопити всіх дітей шкільного віку.

Найбільш актуальним у процесі навчання сліпих дітей було питання про шрифти для читання та письма. Їх поділяли на рельєфно-лінійні та рельєфно-крапкові. Взагалі перше письмо для сліпих пов'язують з іменем багдадського вченого Араб-ель-Аміда, яке він створив у 1312 р. У 20-ті роки XIX ст. нараховувалося вже близько 200 алфавітів для сліпих [7]. Майже всі вони являли собою збільшенні, частіше спрощені, інколи нахилені літери латинського алфавіту і були призначенні в основному для того, щоб сліпі могли читати надруковані за допомогою них книги. Можливість писати не передбачалася. Саме тому постала нагальна потреба виробити шрифт, який був би придатним також і для письма. Створювачем першого і найбільш відомого варіанта такого письма став засновник відомого навчального закладу – французького Королівського інституту для сліпих – Валентин Гаю (1745-1822). Літери

висотою близько 15 мм вичавлювалися на волого-му цупкому папері між двох натягнутих дротів. Таке письмо отримало називу лінійно-рельєфного, оскільки літери позначалися рельєфними лініями.

Через розмаїття шрифтів навіть на території одного міста могли використовуватися різні, що ускладнювало спілкування сліпих людей між собою, а також робило недоцільним велике тиражування книжок для сліпих. Крім того, книги виходили достатньо громіздкими й коштовними. Тому лінійні шрифти були невдовзі витіснені рельєфно-крапковими. Єдиним лінійним шрифтом, який до нашого часу продовжує використовуватися у Великобританії, США та деяких інших країнах, є шрифт Уільяма Муна (1818–1894), який являє собою спрощені латинські літери, використовується в основному тими, хто втратив зір в уже свідомому віці, тобто був знайомий з формою літер раніше.

У процесі вдосконалення рельєфного письма було встановлено такий психологічний факт: крапкові літери сприймаються значно краще, ніж лінійні. Це сприяло швидкому розвитку крапкових шрифтів. Їх авторами в різні часи були Іоган Вільгельм Клейн (використовував пунктирні лінії), Франциско Лана та інші. Важливий крок на шляху до створення крапкового шрифта зробив Ніколаї Марі Шарль Барб'є де ля Серр (1767–1841), який винайшов т. зв. «нічне письмо» для того, щоб солдати могли вночі, не засвітлюючи вогнню, відправляти послання командуванню. Однак французька Академія наук не дала дозволу на використання цього письма у військових цілях, порадивши застосувати його для потреб сліпих. Тоді Барб'є представив свій шрифт студентам Королівського інституту для сліпих, де тоді навчався дванадцятирічний Луї Брайль (1809–1852). Останній втратив зір у 3 роки. З ініціативи місцевого священика він потрапив до Королівського інституту сліпих у Парижі, де навчався за допомогою рельєфно-лінійного шрифта В. Гаюї. Невдовзі він познайомився зі шрифтом Н.М.Ш. Барб'є, зрозумів недоліки останнього (незручність для читання, фонетичний характер позначення, відсутність символів для позначення цифр, нот, розділових знаків). Однак Барб'є не погодився на вдосконалення свого шрифта, тому Л. Брайль вирішив створити власний. Він виходив з того, що знак має бути крапковим і таким, щоб він міг бути охоплений пучкою пальця. Тому він запропонував шестицрапковий шрифт; кількість знаків в системі дорівнювала 2^6 , тобто 64 [7]. У 1828 р. Л. Брайль став викладачем в Інституті сліпих, апробував свою систему, яка дала прекрасні результати. У 1829 р. він написав працю «Способи друкування слів, нот та математичних знаків, виконаних шеститоччям». Однак педагогічна рада інституту відхилила його систему, обґруntовуючи це тим, що вона є складною для засвоєння педагогами, які бачили. У 1837 р. була опублікована доопрацьована версія шрифта, який

вже набув широкої популярності в Європі. Однак його остаточна перемога відбулася у 1876 р., через 24 роки після смерті Л. Брайля, коли Перший Міжнародний з'їзд у справах навчання сліпих, що відбувся у Відні, рекомендував використовувати шрифт Л. Брайля в усіх країнах [7]. Створити російський варіант брайлівського алфавіту намагалися Д.М. Оболенський, О.В. Полежаєв, Е.Р. Трумберг та Бютнер (останній варіант було введено Маріїнським попечительством у 1881 р.).

Важливим кроком у процесі навчання сліпих дітей стало друкування для них книжок. Останні друкувалися уніціалом або крапковим шрифтом Л. Брайля. Першими книгами, надрукованими уніціалом, були «Євангеліє від Матвія» та «Дитячий світ» К.Д. Ушинського. Перша книга за системою Л. Брайля в Росії – «Збірка статей для дитячого читання» – була надрукована в кількості 100 примірників у Москві в 1885 р. зусиллями Г.О. Адлер, яка виписала з Німеччини брайлівський шрифт та типографський прес, власноруч набрала та надрукувала цю книгу. Спочатку книжки виходили в кількох існуючих тоді типографіях, а в 1895 р. Орган опіки відкрив власну типографію при Санкт-Петербурзькому училищі сліпих, яка й забезпечувала підлеглі йому установи літературою. У тій же типографії крапковим шрифтом друкувався щомісячний журнал Органу опіки – «Дозвілля сліпих» [1, с. 79].

Розповсюдженням явищем у той час стали дамські гуртки, члени яких, вивчивши рельєфне письмо за системою Л. Брайля, безкоштовно займалися переписуванням книг. Завдяки зусиллям цих жінок при деяких училищах було створено бібліотеки. Так, наприклад, Санкт-Петербурзький дамський гурток під керівництвом О.А. Шамшиної, переписав для бібліотеки Олександро-Маріїнського училища сліпих більш ніж 2400 томів рельєфних книг [1, с. 80]; існувало також спеціальне відділення дамського гуртка, яке переписувало книги для губернських училищ. Така практика існувала також у Франції та деяких інших західно-європейських країнах. Декі гуртки переписували ноти за Брайлівською нотною системою. У Санкт-Петербурзькому Олександро-Маріїнському училищі виготовляли також рельєфні географічні карти та плани міст.

У зазначеній період було написано значну кількість наукових робіт з питань сліпоти [1; 8 та ін.], перекладалися праці закордонних спеціалістів.

Таким чином, у XIX – на початку ХХ ст. у суспільстві визнали необхідність навчання дітей з обмеженнями слуху та зору. Для них була створена мережа навчальних закладів, де дітей вчили не лише загальних предметів, а й різноманітних ремесел, забезпечуючи таким чином їхнє майбутнє. Фахівців для роботи з ними часто запрошували з-за кордону, готували на спеціально створених курсах; викладачами в цих закладах могли працювати також колишні найбільш здібні учні. Для сліпих дітей друкували або переписували

спеціальні книжки. Основні проблеми навчання дітей із сенсорними обмеженнями полягали в суперечках із приводу методів навчання. Щодо навчання глухонімих, то тут мімічний (французький) метод поступово витіснявся усним (німецьким), робилися спроби їх паралельного застосування. У процесі навчання сліпих застосовувалися різноманітні рельєфно-лінійні та рельєфно-крапкові шрифти, що утруднювало спілкування

сліпих та видання літератури для них. У кінці періоду, який вивчається, на перший план вийшов крапковий шрифт Л. Брайля. Проблеми навчання, призріння та лікування зазначеної категорії дітей обговорювалися на сторінках наукових та публіцистичних видань, з'їздах. Питання, розглянуті в даній статті, потребують подальшого ретельного вивчення та описання істориками соціальної роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адеркас О.К. Призрение слепых // Общественное и частное призрение в России. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1907. – С. 69-84.
2. Благотворительные учреждения для слепых в России // Антология социальной работы. В 5 т. – Т. 3. Социальная политика и законодательство в социальной работе / Сост. М.В. Фирсов. – М.: Сварогъ – НВФ СПТ, 1995. – С. 124-132.
3. Богданов-Березовский М. Положение глухонемых в России. – Спб.: Издание попечительства Государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых, 1901.
4. Горілій О.Г. Історія соціальної роботи: Навчальний посібник. – Тернопіль: Вид-во «Астон», 2004.
5. Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії). – Миколаїв: Вид-во «Іліон», 2006. – С. 125-129.
6. Кузьмин К.В., Сутирин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века). – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – С. 372-373.
7. Минин П. Луи Брайль: прикосновение гения // Пчела. – 1999. – № 19. – С. 7.
8. Скребицкий А.И. Воспитание и образование слепых и их призрение на Западе. – СПб., 1903. – 1024 с.
9. Феоктистова В. А. Шесть выпуклых точек Л. Брайля, открывших глаза незрячим (к 150-летию со дня смерти Л. Брайля (1809-1852) – создателя уникального шрифта для слепых) // Школьный вестник. – 2002. – № 2. – С. 6-12.
10. Фирсов М.В. История социальной работы. – М.: Академический Проект, 2004. – 607 с.
11. Уманец С.И. Призрение глухонемых // Общественное и частное призрение в России. – Спб.: Типография Императорской Академии наук, 1907. – С. 84-90.
12. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – Т. 8-А. – Спб., 1893. – С. 908-909.
13. Там само. – Т. 30. – СПб., 1900. – С. 471-475.

Рецензенти: д.і.н., професор Тригуб П.М.,
д.пед.н., професор Букач М.М.

© Стремецька В.О., 2009

Стаття надійшла до редакції 18.05.2009 р.